

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1920 թ. ՄԱՅԻՄԻ 7-Ի ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՎ
ԲԱԹՈՒՄԻ ՀԱՆՁՆՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻՆ

ՇԻՐԱԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

1919-1920 թթ. միջազգային դիվանագիտական հարթակներում Հայաստանի ծովային ելքի ամենահավանական տարբերակներից մեկը դիտվում էր Բաթումը: 1920թ. այս խնդրի շուրջ ծավալված դրամատիկ իրադարձությունները խորությամբ չեն ուսումնասիրվել մեր պատմագրության մեջ: Հայաստանի Բաթումով ծովային ելքը ձախողվեց, որը նախ և առաջ պայմանավորված էր մեծ տերությունների միջև հակասություններով և մենշևիկյան Վրաստանի կոշտ դիրքորոշմամբ: Սան Ռեմոյի խորհրդածողովից (1920 թ. ապրիլ) հետո Բաթումի շուրջ ծավալվող իրադարձությունների հաջորդ հանգրվանը 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված՝ 16 հոդվածից բաղկացած ռուս-վրացական դաշնագիրն էր, որը ստորագրեցին Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործժողովուհի տեղակալ Լ. Կարախանը և Վրաստանի սահմանադիր ժողովի անդամ Գ. Ուրուսաձեն¹: Մինչ այդ Ադրբեջանն արդեն խորհրդայնացել էր (ապրիլի 28-ին): Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ և ռուս-վրացական դաշնագրի կնքմամբ բոլորովին նոր իրողություններ առաջացան Անդրկովկասում: Նախ ի չիք էր դառնում հյուսիսից սպառնացող վտանգի դեմ համագործակցելու նպատակով 1919 թ. կնքված վրաց-ադրբեջանական դաշնագիրը, և երկրորդ՝ Վրաստանը լրջորեն փոխում էր իր արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը՝ մասամբ հակվելով դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը: Որո՞նք էին դրա պատճառները: Նախ՝ որ Դենիկինը պարտվել էր, և բոլշևիկները արդեն մտել էին Անդրկովկաս, գրավել Ադրբեջանը և դարձել էին Վրաստանի անմիջական հարևանը: Եվ երկրորդ, որն ի դեպ ամենակարևորն է, տարածքային հարցերում Խորհրդային Ռուսաստանն ավելի «առատաձեռն» էր, քան Անտանտի երկրները: Անտանտի երկրները Սան Ռեմոյում առաջարկում էին Լազիկան միացնել Հայաստանին, Բաթումը՝ *porto-franko* և ազատ քաղաք ու Հայաստանին իրավունք տալ սեփական երկաթգիծ ունենալ դեպի Բաթում: Սրա փոխարեն ռուս-վրացական դաշնագրի չորրորդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր Բաթումի մարզը իր բոլոր գավառներով ու շրջաններով Վրաստանի

¹ Տե՛ս Գասանլի Ժ. Իստորիա Դիպլոմատիա Ազերբայձձանսկոյ Դեսպուբլիկա. Յ Երեք Եոմաք. Ե. Ի. Մ., 2013, էջ 53:

մաս ճանաչել: Այստեղ, թերևս, պարզ է դառնում Սան Ռեմոյում վրացական պատվիրակության ղեկավար Նիկոլայ Չխեիձեի անգլիզում կեցվածքի պատճառը: Հասկանալի է դառնում, որ Սան Ռեմոյի ձախողման շարժառիթները գալիս էին Մոսկվայից: Վրացական պատվիրակության անդամ Ջ. Ավալովը, ով երբեմն աչքի էր ընկնում իր օբյեկտիվ և անաչառ գնահատականներով ու կեցվածքով (այդ թվում նաև Բաթումի հարցում հանդես էր գալիս վրաց պատվիրակության կոշտ դիրքորոշման դեմ), գրում է, որ թվում էր, թե Չխեիձեի համառությունը Սան Ռեմոյում պայմանավորված էր Թիֆլիսից մի գաղտնի հրահանգ ունենալով: Պարզ էր, որ Վրաստանը վերանայել էր անվերապահ եվրոպական կողմնորոշումը՝ մասամբ հակվելով դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը, անուղղակիորեն նաև՝ քեմալական Թուրքիան: Ասվածը փաստելու համար դարձյալ դիմենք Ավալովին: Վերջինս, ծանոթանալով վերոնշյալ, ինչպես նաև 1920 թ. հունիսի 12-ին³ Վրաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև կնքված դաշնագրերին, նշում է. «Մարդ չէր կարող չապշել, թե վրաց կառավարությունը որպիսի թեթևութեամբ էւ արագութեամբ ճանաչել էր Բագուում տեղի ունեցած պետական յեղաշրջումը եւ հետեւաբար, հրաժարուել էր 1919-ի վրաց-ատրբեջանեան դաշնագրից (զինակցութիւն՝ սահմանները պաշտպանելու մասին) եւ թէ նա ինչպես հապշտապ հրաւիրել էր Խորհրդային իշխանութիւնը՝ իբրեւ դատաւոր իր եւ Խորհ. Ատրբեջանի սահմանային տարածայնութեանց հարցում»⁴: Դեռ ավելին, ռուս-վրացական դաշնագրի ամենահատկանշական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ Վրաստանը պարտավորվում էր «ձեռք առնել միջոցներ իր երկրից, այդ թվում նաև այս դաշնագրի չորրորդ հոդվածով նախատեսված տարածքներից (այսինքն՝ Բաթումի մարզից-Շ. Թ.) հեռացնել այն բոլոր գորքերը, որոնք չեն պատկանում Վրաստանի ազգային բանակին» (հոդված V, կետ 5-րդ)⁵: Դա նշանակում էր, որ Վրաստանը ուղղակի պարտավորություն էր ստանձնում վերջ տալ անգլիական տիրապետությանը Բաթումում ու մարզում և բացորոշ ճանաչում էր Ռուսաստանի քաղաքական գերակշռությունն ու ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ գործնականում գոնե առժամանակ հրաժարվելով արևմտյան կողմնորոշումից:

Խորհրդային Ռուսաստանը, փաստորեն, կարողացավ ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակ հանել, այսինքն՝ Բաթումի մարզը ճանաչելով Վրաստանի անբաժանելի մաս՝ պարտավորություն դրեց վերջինիս

² Տե՛ս **Авалов З.** Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Париж, 1924, էջ 286:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 168:

⁴ **Արտ. Աբեղյան**, Վրաստանի անկախութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, հոկտեմբեր, 1926, թիվ 12 (48), էջ 97-98:

⁵ Դաշնագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս «Оккупация и фактическая аннексия Грузии. О политической и правовой оценке нарушения договора между Грузией и Советской Россией от 7 мая 1920 года. Документы и материалы». Тбилиси, 1990, էջ 75-83:

վարիչներն անշուշտ գիտակցում էին հյուսիսից եկող սպառնալիքը, որն ավելի ակներև դարձավ 1920 թ. ամռանը քեմալաբոլշևիկյան մերձեցմամբ: Օգոստոսին Մոսկվայում ընթացող բանակցություններում Ռուսաստանը ճանաչեց Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը «Ազգային ուխտի» գծած սահմաններում, որի մեջ մտնում էր նաև Բաթումի մարզը: Ինչպես տեսնում ենք, սա հակասում էր ռուս-վրացական պայմանագրի տրամաբանությանը և բացահայտում էր բոլշևիկների երկակի խաղը: Ուստի վրաց կառավարությունը, բարիդրացիություն խաղալով ռուսների հետ, այդուհանդերձ շարունակեց Անտանտի աջակցությամբ անվտանգության երաշխիքներ ձեռք բերելու քաղաքականությունը, թեպետ Սան Ռեմոյի խորհրդածոդովում Բաթումի հարցով վրաց պատվիրակության դրսևորած անզիջում վարքագիծը, ինչպես նաև մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագիրը հիասթափեցրել էին անգլիացիներին: Մյուս կողմից՝ վրացիները վերստին առաջ քաշեցին հայ-վրացական դաշինքի հարցը՝ ուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի, քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ադրբեջանի դեմ: Ըստ այդմ՝ 1920 թ. օգոստոսի 3-ին ոչ պաշտոնական առաքելությամբ Հայաստան է ժամանում Լոնդոնում Վրաստանի ներկայացուցիչ Պ. Գամբաշիձեն: Նա կարծիք է հայտնում, որ նկատվում է սլավոն և տաճիկ ազգերի մերձեցում, որից տուժելու են Հայաստանն ու Վրաստանը, ուստի այդ վտանգը կանխելու համար գտնում է, որ երկու երկրները պետք է ռազմական դաշինք կնքեն, որը գլխավորապես պետք է ուղղված լինի Ադրբեջանի դեմ⁹: Վրաց ներկայացուցիչը, բնականաբար, պետք է մեղմեր Բաթումի հարցում վրացական կողմի կոշտ դիրքորոշումը, հետևաբար, Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանի հետ տեսակցության ժամանակ նա հայտնում է, որ «Վրաստանի ներկայացուցիչները Սան-Ռեմոյում շատ մեծ սխալ են գործել՝ բռնելով Բաթումի հարցում չը զիջանող քաղաքականություն, որպեսին վատ տպավորություն է թողել թե Լորդ Կըրզընի եւ թե կոնֆերանսի վրայ եւ այն կարծիքն է կազմել, թե վրացիք չեն ցանկանում հայերին ելք տալ դեպի ծով»¹⁰: Այժմ, սակայն, Գամբաշիձեն կարծում է, որ Բաթումը պետք է լինի ազատ նավահանգիստ, և աշխատում է այդ ուղղությամբ համոզել իր ընկերներին: Ինչ վերաբերում է ապագա Կարս-Բաթում երկաթուղուն, այդ կապակցությամբ կրկնում է վրաց կառավարության ներկայացուցիչների՝ 1920 թ. մայիսին Խատիսյանին արած այն առաջարկը, թե վրացիները համաձայն են թույլ տալ անցկացնել այդ գիծը վրացական հողով՝ մշտական կապալի իրավունքով¹¹:

Երկաթգիծ կառուցելու համար երկարաժամկետ վարձակալական հիմունքներով հողամաս տրամադրելու համաձայնությունը արդեն

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 10, II երես:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 10:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը:

իսկ բավականաչափ առաջընթաց էր վրացական կողմի դիրքորոշման մեջ: Սակայն, ցավոք, հետագայում վրաց կառավարությունը հրաժարվեց նաև դրանից՝ շարունակելով մնալ իր նախկին կոշտ տեսակետին:

Ռուս-վրացական դաշնագրի վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ այն իր ողջ էությունը հակահայկական էր, քանի որ բացի Բաթումի մարզից, որի վրացական ճանաչելն արդեն իսկ բացառում էր այնտեղով Հայաստանի՝ սեփական ծովային ելքի հնարավորությունը, այդ նույն չորրորդ հոդվածով Վրաստանի անբաժանելի մաս էր ճանաչվում նաև Թիֆլիսի նահանգը¹², որի մեջ ժամանակին ցարական կառավարության կամայական որոշմամբ մտնում էին նաև Ախալքալաքի և Լոռու գավառները: Ստացվում է այնպես, որ Խորհրդային Ռուսաստանը հովանավորում էր Վրաստանին և Ադրբեջանին Հայաստանի հետ վերջիններիս ունեցած տարածքային վեճերի հարցում՝ անարդարացիորեն կանխորոշելով Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջևանի, Ջավախքի և Լոռու պատկանելության, ինչպես նաև Հայաստանի ծովային ելքի հարցերը: Հետևաբար, մայիսի 7-ի պայմանագիրն էլ ավելի սրեց հայ-վրացական տարածքային վեճերը և խիստ դժգոհություն առաջացրեց Հայաստանում: Մեկնաբանելով այդ դաշնագիրը՝ «Յառաջի» իմբագրականում ասված է. «Այսպիսով, մայիսի 7-ին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված դաշինքից անառարկելիորեն պարզվում է, որ Վրաստանը այսուհետև մասնաւորապէս իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ մինչև այն ժամանակ է ազատ ու ինքնիշխան, քանի այդ քաղաքականութիւնը և ոչ մի կէտում չի հակասում ռուսական արտաքին քաղաքականութեանը...»¹³:

1920 թ. հունիսի 11-ին ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը բողոքի նոտա է հղում Վրաստանի կառավարությանը ռուս-վրացական պայմանագրի այն հոդվածների դեմ, որոնցով հայ-վրացական վիճելի համարվող տարածքները Ռուսաստանի կողմից ճանաչվում էին Վրաստանի անբաժանելի մասեր¹⁴: Այս բողոքը որևէ նշանակություն չունեցավ և չէր էլ կարող ունենալ, բացի հարաբերությունների վատթարացումից: Միաժամանակ, նույն հունիսի 11-ին Հայաստանի կառավարությունը գրեթե նույնաբովանդակ նոտա է հղում նաև Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը, որտեղ, Ջավախքի և Լոռու խնդիրներից զատ, նշվում է, որ Բաթումի մարզում Հայաստանը հավակնում է ճորոխի շրջանին, հետևաբար Հայաստանի կառավարությունը տեղեկացնում է Ռուսաստանի կառավարությանը, որ վերոնշյալ պայմանագրի՝ Թիֆլիսի նահանգին և Բաթումի մարզին վերաբերող մասերը Հայաստանը չի ճանաչում¹⁵: Այդ նոտայում, որը հաս-

¹² Տե՛ս **Гасанлы Дж.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

¹³ «Յառաջ», 16 հունիսի, 1920, թիվ 124:

¹⁴ Տե՛ս **Կ. Մարդարյան**, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., 2002, էջ 129, նաև՝ «Յառաջ», Եր., 16 հունիսի, 1920, թիվ 124:

¹⁵ Տե՛ս **ՀԱԱ**, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 177:

ցեազրված էր Մոսկվայում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Լևոն Շանթին և Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին, բողոքը հիմնավորվում էր այն բանով, որ 1919 թ. նոյեմբերի 14-ին, Հայաստանի և Վրաստանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, երկու հանրապետությունները պարտավորվել են բոլոր առկա, ինչպես նաև հնարավոր ծագելիք վեճերը լուծել համաձայնությամբ, իսկ եթե դա հնարավոր չի լինում, ապա արբիտրաժի միջոցով¹⁶։ Ըստ ՀՀ կառավարության տեսակետի՝ այստեղից հետևում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չի կարող վիճելի համարվող տարածքները ճանաչել Վրաստանի անբաժանելի մաս։

Այն, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը նրա ղեկավարների ոչ ճկուն արտաքին քաղաքականությունն էր, փաստ է։ Բայց վրաց մենշևիկ վարիչները ևս գրեթե ոչնչով ետ չէին մնում իրենց հայ գործընկերներից։ Թեպետ նրանց մեջ կային մի շարք գործիչներ, ովքեր թրծվել և քաղաքական լուրջ փորձառություն էին ձեռք բերել Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկյան կուսակցության հասարակական-քաղաքական գործունեության շրջանակներում (Ժորդանիա, Գեգեչկորի, Չիենկելի, Չիեիձե, Ռամիշվիլի, Ծերեթելի և այլք), սակայն դա բավարար չէր արտաքին քաղաքականության կոպիտ վրիպումներից խուսափելու համար։ Վրաց ղեկավարները ևս աչքի ընկան իրենց կարճատեսությամբ և արտաքին քաղաքականության իրացման իրավիճակային լուծումներով, որի շնորհիվ նրանց «հաջողվեց» Հայաստանից ընդամենը 85 օրով ավել երկարաձգել Վրաստանի անկախությունը։ Ռուս-վրացական պայմանագիրը վրացիների անհետատես արտաքին քաղաքականության դրվագներից մեկն էր, որը նպաստեց ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի անկմանը։

Սան Ռեմոյի խորհրդածոժողովում լորդ Քերզոնի որդեգրած անդրկովկասյան քաղաքականության ձախողումը վերջնականապես տեսանելի դարձրեց Բաթումի անգլիական ռազմակալումը դադարեցնելու հեռանկարը։ Բաթումից բրիտանական զորամասի հեռանալը դարձավ մոտ ապագայի խնդիր։ Սակայն խորհրդածոժողովից հետո դեպքերը զարգացան սրընթաց արագությամբ։ Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և ռուս-վրացական պայմանագիրը ստիպեցին անգլիացիներին մտածել Բաթումը օր առաջ լքելու մասին։ Բայց նրանց առջև ծառայավ պատվով հեռանալու խնդիրը։ Անգլիացիների համար շատ ցավալի և անպատվաբեր կլիներ այն, որ իրենք հեռանում են որևէ ուժի ճնշման տակ (տվյալ դեպքում՝ բոլշևիկների)։ Այս հարցում նրանց անուղղակիորեն օգնեցին վրացիները, որոնք անհամբերությամբ սպասում էին այն օրվան, թե երբ կտիրանան Բաթումին, և անընդհատ շտապեցնում էին անգլիացիներին՝ արագացնել Բաթումը իրենց հանձնելու գործը։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 165։

Բրիտանացիներն էլ օգտագործեցին այդ հիանալի հնարավորությունը և «պատերազմի իրավունքով գրաված Բաթումի մարզը հանձնեցին օրինական տիրոջը»: Չնայած դրան՝ վրաց մենջևիկ գործիչներն այս հարցում երկդիմի քաղաքականություն էին վարում՝ միջազգային սոցիալիստական ֆորումներում գոհունակություն հայտնելով բրիտանացիներին՝ Բաթումը գրավելու կապակցությամբ: Օրինակ 1919 թ. օգոստոսին Լյուցերնում հրավիրված երկրորդ ինտերնացիոնալի երկրորդ խորհրդաժողովում էլույթ ունենալով՝ Ա. Չխենկելին ասել է, որ 1919 թ. հունվարին անգլիական զորքերի մուտքը Վրաստան մեծ գոհունակությամբ է ընդունվել բնակչության բոլոր խավերի կողմից¹⁷:

Բրիտանական զորքերի՝ Բաթումից դուրսբերումը Անգլիայում դիտվեց որպես Անդրկովկասում ակտիվ քաղաքականության կողմնակիցների (Քերզոնի և նրա համախոհների) պարտություն և Լլոյդ Ջորջի կողմնակիցների հաղթանակ: Անգլիական զինուժի՝ Բաթումից շուտափույթ դուրսբերման մասին խոսակցությունները Ֆրանսիայի համար այստեղ զորք մտցնելու առիթ դարձան: Ֆրանսիական ստորաբաժանումները Բաթում հասան մայիսի վերջին և մասամբ փոխարինեցին անգլիացիներին¹⁸: Սակայն Բաթումը Վրաստանին հանձնելուց հետո ֆրանսիական զորամասերը ևս հեռացան անգլիացիների հետ:

1920 թ. հունիսի 8-ին Բաթումի անգլիական հրամանատարությունը Կ.Պոլսում գտնվող Մերձավոր Արևելքում անգլիական գլխավոր հրամանատարությունից հրաման ստացավ անհապաղ անցնել Բաթումից տարհանվելու նախապատրաստության¹⁹:

Հունիսի 11-ին Լոնդոնում վրացական տնտեսական առաքելության անդամներին գաղտնի տեղեկացրին անգլիական կառավարության՝ Բաթումը թողնելու և ամբողջ մարզը Վրաստանին միացնելու որոշման մասին: Այդ նպատակով Վրաստան էր գործուղվել բրիտանական նոր կոմիսարը՝ գնդապետ Ստոքսը²⁰: Հունիսի 27-ին Թիֆլիսում հայոց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանը տեսակցում է գնդապետ Ստոքսի և կոմիսար Լյուկի հետ: Ստոքսը խիստ գաղտնի հայտնում է, որ Բաթումը և իր նահանգը Վրաստանին է տրվելու, սակայն Բաթումը լինելու է ազատ նավահանգիստ, և Հայաստանն իրավունք է ունենալու առանց հարկի ազատորեն ապրանքներ անցկացնել Բաթումով: Մեր ներկայացուցիչ արձագանքին, թե Հայաստանի ցանկությունն է սեփական երկաթգծով էլք ունենալ դեպի ծով, Ստոքսը պատասխանում է, որ այդ ցանկությունը կկատարվի, բայց դա պետք է գաղտնի պահել՝ էլնելով տաճկական ու աջարական վտանգից²¹: Փաստորեն ստացվում է, որ

¹⁷ Տե՛ս **Հ. Դաբբիկյան**, Երկրորդ ինտերնացիոնալը և Անդրկովկասը (1917-1920 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 1991, թիվ 4, էջ 64:

¹⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», Եր., 15 յունիսի, 1920, թիվ 65:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 165-166, նաև «Յառաջ», 20 հունիսի, 1920, թիվ 128:

²⁰ Տե՛ս **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 288:

²¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 3:

թուրքական և աջարական վտանգը չի սպառնում Աջարիան Վրաստանին հանձնելիս, բայց սպառնում է հայկական կառուցվելիք երկաթուղուն: Սա անգլիական խարդավանքների հերթական դրսևորում էր:

Հունիսի 28-ին կոմիսար Լյուկը պայմանագիր ստորագրեց Վրաստանի կառավարության հետ, համաձայն որի՝ Բաթում քաղաքը և նավահանգիստը անգլիացիների կողմից Վրաստանին հանձնվելուն պես Վրաստանի կառավարությունը երաշխիք էր տալու, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների բեռները Բաթումի նավահանգստից ազատորեն կտեղափոխվեն Վրաստանի երկաթուղիների միջոցով, և պարտավորություն, որ վերոհիշյալ հանրապետություններին իրավունք կտա ազատորեն օգտագործել Բաթումի նավահանգիստը²²: Այս պայմանագրի կնքման հաջորդ օրը Վրաստանի արտգործնախարար Գեգեչկորին, ելույթ ունենալով Սահմանադիր ժողովում, տեղեկացրեց Բաթումը Վրաստանին հանձնելու մասին:

Վրացական զորքերը Բաթումի մարզ մտան 1920 թ. հուլիսի 1-ին²³: Հուլիսի 4-ին մոտեցան Բաթում քաղաքին, իսկ անգլիական զորքերը այնտեղից հեռացան հուլիսի 10-ին²⁴: Հուլիսի 7-ին վրացական զորքերը մտան Բաթում²⁵: Նույն օրը տեղի ունեցավ Բաթումը և նրա շրջանը Վրաստանին հանձնելու հանդիսավոր արարողությունը²⁶: Բայց ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չէր ընթանում: Բաթումը Վրաստանին հանձնելու նախօրյակին բրիտանական հրամանատարությունը կասկածում է, որ տեղի բնակչությունը խաղաղ և անցնցում կընդունի այդ փաստը: Ուստի նահանգապետ Կուկ-Կուլիսը հուլիսի 6-ին հայտարարություն է տարածում, ըստ որի՝ քաղաքը և շրջանը Վրաստանին հանձնելով՝ հրամայում է «Բաթումի բնակչութեանը կատարեալ կարգ պաշտպանել և շարունակել սովորական զբաղմունքները: Այն բոլոր չարամիտները, որոնք կը փորձեն խանգարել դաշնակից զորքերի խաղաղ էւակուացիային, կամ վրացական իշխանութիւնների խաղաղ գալստեանը, դատի կենթարկեն զինուորական ժամանակների օրենքների ամենայն խստութեամբ»²⁷: Բացի այդ, նրա կարգադրությամբ փակվում է «Սեդայի Միլեր» լրագիրը, որը թուրքամետ էր²⁸: Այդպիսի կասկածներ ուներ նաև Բաթումի մարզի ռազմակալման գործողության ղեկավար, գեներալ Կվինիտաձեն, որը հայտնում է, որ Աջարիայի սահմանին իրենց դեմ խրամատներում աջարներ էին նստած²⁹: Այդ կասկածներն ավելի

²² Տե՛ս **Գ. Գալոյան**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 235-236:

²³ Տե՛ս **Квини́тадзе Г. И.** Мои воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921. Париж, 1985, էջ 214:

²⁴ Տե՛ս **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 288-289, նաև՝ «Յառաջ», 10 յուլիսի, 1920, թիվ 144:

²⁵ Տե՛ս **Квини́тадзе Г. И.**, նշվ. աշխ., էջ 216:

²⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 213:

²⁷ «Նոր աշխատատր», Թիֆլիս, 8 յուլիսի, 1920, թիվ 75 (147):

²⁸ Տե՛ս «Յառաջ», 10 յուլիսի, 1920, թիվ 144:

²⁹ Տե՛ս **Квини́тадзе Г. И.**, նշվ. աշխ., էջ 212:

են ամրապնդվում Վրաստանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերով. կառավարության որոշմամբ հուլիսի 9-ին Բաթումում և շրջանում հայտարարվում է զինվորական դրություն, և արտակարգ կոմիսար է նշանակվում Վ. Չիսկվիշվիլին³⁰:

Վերջապես կատարվեց վրացիների երազանքը: Բաթումի մարզի միացումը բարոյական և քաղաքական մեծ բավականություն պատճառեց Վրաստանին: Բոլորը ոգևորված էին: Բայց դա ինչ-որ առումով նման էր տրոյական ձիու: Այդ համատարած ոգևորության մեջ քչերն էին գիտակցում, որ թուրք ազգայնականները, առաջնորդվելով «Ազգային ուխտով», հավակնում էին նաև Բաթումին և եթե մինչ այդ գործնական քայլեր չէին ձեռնարկել այդ ուղղությամբ, ապա պատճառը միմիայն անգլիական ռազմական ներկայությունն էր: Բաթումի բերդի վրա բրիտանական և ֆրանսիական դրոշակները վրացականով փոխարինելը խիստ խոցելի դարձրեց Վրաստանի հարավարևմտյան սահմանը: Վրաստանը ևս, ինչպես և Հայաստանը, հայտնվեց բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի արանքում: Այդ վտանգը գիտակցելու և համապատասխան դաշնակցային քայլեր ձեռնարկելու փոխարեն երկուստեք խորացնում էին գրեթե թշնամության հասնող անվստահությունը: Եթե ապրիլին Անտանտի երկրների սին խոստումներից ոգևորված հայկական կողմն էր ինքնամոռաց կերպով պահանջներ դնում Բաթումի հարցում, ապա այժմ վրացական կողմն էր ոգևորությունից կուրացած նիզակ ձոճում հայերի գլխին: 1920 թ. հունիսի 29-ին Վրաստանի արտագործնախարար Ե. Գեգեչկորին, ելույթ ունենալով Սահմանադիր ժողովի նիստում, հայտարարում է Բաթումը և շրջանը Վրաստանին հանձնելու դաշնակիցների որոշման մասին և ավելացնում. «...Վրաստանը ընդունում է հարևան հանրապետությունների շահերը: Կառավարությունը այդ մասին հայտարարում է հենց այժմ: Բայց եթե հանկարծ որևէ մեկը փորձի կանգնել վրաց ժողովրդի կամքի առաջ, ապա հանդես կգա մեր փառապանծ Բանակը և գվարդիան և թշնամական ուժերը չեն դիմանա...»³¹:

Վրացական բանակը կոնկրետ խնդրի առջև կանգնեց Բաթումը վերցնելուց հետո: Աջարական զինված կազմավորումները թշնամաբար էին տրամադրված Վրաստանի հանդեպ: Նրանց առաջնորդ Քեսքիմ Չադեն մեծ ֆինանսական աջակցություն էր ստանում բոլշևիկներից: Հուլիսի 26-ին լրացել էր վրաց կառավարության տված զինաթափման վերջնագրի ժամկետը, սակայն աջարները չէին պատրաստվում ենթարկվել³²: Հուլիսի 28-ին վրացական զորքերի և աջար ապստամբների միջև տեղի են ունենում ընդհարումներ³³:

Բաթումում վրացական իշխանության հաստատումից հետո տեղի

³⁰ Տե՛ս «Նոր աշխատատր», 11 յուլիսի, 1920, թիվ 77 (149):

³¹ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 199:

³² Տե՛ս «Յառաջ», 1 օգոստոսի, 1920, թիվ 162:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, 4 օգոստոսի, 1920, թիվ 164:

բնակչության մեծ մասի, այդ թվում վրացական իշխանության նկատմամբ չեզոք տրամադրված աջարների դժգոհություններ առաջացան տնտեսական վիճակի վատացման պատճառով: Առևտուրը կանգ էր առել, թանկությունը աճում էր, հիմնարկությունները գրեթե չէին գործում: Պատճառները շատ էին: Անգլիացիների մեկնելուց հետո Բաթումից սկսեցին հեռանալ եվրոպացի գործարարները, ռուսները կասկածվում և անընդհատ հալածվում էին, հայերը զանգվածաբար հեռացվում էին աշխատանքից, իսկ վրացական իշխանությունները մի կողմից ծանրացնում էին հարկերն ու տուրքերը, մյուս կողմից՝ ազգայնացնում ամեն ինչ³⁴:

Բաթումի շրջանի մուսուլմանների դժգոհ տրամադրությունները հետագայում ևս շարունակվում են: Ելնելով դրանից՝ վրաց մենշինիկները մեղադրում են նրանց պահպանողականության և սեփական շահերը չգիտակցելու մեջ: Նրանք գտնում էին, որ աջարների առջև դրված է չափազանց կարևոր հարց. կա՞մ Վրաստանի հետ գնալ դեպի առաջադիմություն, կա՞մ Տաճկաստանի հետ՝ նորից դեպի վայրենություն³⁵:

Բաթումը հանձնելով Վրաստանին՝ անգլիացիներն այնուամենայնիվ ամբողջովին չհրաժարվեցին վերջինիս հետ կապված իրենց ծրագրերից: Հանձնման վերաբերյալ ստորագրված անգլո-վրացական արձանագրության մեջ վրաց կառավարությունը տալիս է իր համաձայնությունը Կարս-Բաթում հայկական երկաթգիծը կառուցելու համար³⁶: Սակայն այդ համաձայնագիրը չի հրապարակվել վրացիների խնդրանքով՝ պատճառաբանությամբ, թե այն կարող է առաջ բերել վրացիների դեմ աջարների շարժումներ³⁷: Իհարկե սա չէր կարող գործնական նշանակություն ունենալ և գոհացնել հայերին, քանի որ այդ արձանագրությունը չունեւր այն ուժը, իսկ Անգլիան՝ այն ազդեցությունը, որը կստիպեր վրացիներին կյանքի կոչել երկաթգծի ծրագիրը: Անգլիացիների այս թվացյալ հայանպաստ քայլը հերթական կեղծ հայասիրության դրսևորում էր: Մեր կարծիքով, այդ կետը արձանագրության մեջ մտցվել էր՝ ելնելով Անդրկովկասի հետ կապված բրիտանացիների հետագա հաղորդակցական ծրագրերից, որոնց համաձայն՝ Բաթումը պետք է ազատ քաղաք հռչակվեր՝ ապահովելով Անգլիայի անարգել կապը Անդրկովկասի վրայով դեպի Պարսկաստան և Ասիայի բրիտանական գաղութներ:

Բաթումը Վրաստանին հանձնելուց հետո ևս Հայաստանի կառավարությունը հույսը չէր կորցնում Փարիզի վեհաժողովի և Ազգերի լիգայի աջակցությամբ սեփական երկաթգծով ելք ունենալ դեպի Սև ծով:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, 10 օգոստոսի, 1920, թիվ 169:

³⁵ Տե՛ս «Երտոծա», տծոլօսօ, 12 Նօցմծցօ, 1920, («Էրթոբա», Թիֆլիս, 12 նոյեմբերի, 1920):

³⁶ Տե՛ս **Արտ. Աբեղյան**, նշվ. աշխ., էջ 99:

³⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և կյուրների ժողովածու», կազմողներ **Գ. Գալոյան, Վ. Ղազարխեցյան**, Եր., 2000, էջ 263:

Ահա թե ինչ ենք կարդում Հայաստանի արտգործնախարարության 1920 թ. հուլիսի 25-ի տեղեկագրում. «Բաթումի վերաբերեալ Կառավարութեանս տեսակետները նոյնն են. ունենալ իբրև սեփականութիւն Ճորոխի հովիտը եւ այդ հովտով սեփական երկաթուղագծով ազատ ելք ունենալ Բաթումի նաւահանգիստը: Կառավարութիւնս մի գրութեամբ պատուիրել է Հաշտարար կօնֆերանսին կից Հանրապետութեան Պատվիրակութեան բողոք ներկայացնել Ազգերի լիգային եւ Հաշտարար կօնֆերանսին Բաթումը իր նահանգով Վրաստանին տրելու արթիւ եւ բոլոր միջոցներով աշխատել ձեռք բերել Բաթումի հարցի վերաբերեալ մեր պահանջները իրենց ամբողջութեամբ»³⁸: Այս սին ցանկությունները կյանքի կոչելու ձգտումը առնվազն միամտություն էր մեր կառավարության կողմից: Մենք չկարողացանք խելամտորեն հետամուտ լինել մեր շահերին, չկարողացանք խոհեմ արտաքին քաղաքականություն վարել, ուստի Անտանտի երկրները մեզ ընկալում էին որպէս անուղղելի ռուսասերներ, իսկ բոլշևիկները՝ տարածաշրջանում Անտանտի իմպերիալիստական շահերը սպասարկողներ: Այս վիճակը ձեռնտու էր երկու կողմին էլ: Դրանով նրանք փաստորեն հրաժարվում էին Հայաստանի խնդիրներին լուծում տալուց՝ խուսափելով անցանկալի պարտավորություններից և ավելորդ պատասխանատվությունից:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի պայմանագիրը, որով Բաթումը հռչակվեց միջազգային նշանակության նավահանգիստ՝ բաց ազատ առևտրի և Ազգերի լիգայի անդամ բոլոր երկրների դրոշների համար: Ազգերի լիգայի բարձր հովանու ներքո ազատ նավահանգստի ռեժիմը, որը նկարագրված էր Սևրի պայմանագրի 335-346-րդ հոդվածներում, առնչվում էր Բաթումին այնպէս, ինչպէս Կ.Պոլսին, Իզմիրին, Ալեքսանդրետին, Բասրային, Տրապիզոնին և այլն: Ընդ որում՝ Բաթումի վերաբերյալ արվել էր վերապահում հետագայում որոշվելիք պայմանների մասին (հոդված 335)³⁹: Այսինքն՝ Բաթումը տնօրինելու հարցը անորոշ էր մնում: Սակայն դրա վրա որոշակի լույս էր սփռում պայմանագրի 351-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում էր, որ Բաթումի նավահանգստով ազատ մուտք էր տրվում դեպի Սև ծով Վրաստանին, Ադրբեջանին և Պարսկաստանին ճիշտ այնպէս, ինչպէս Հայաստանին⁴⁰: Սա և ազատ նավահանգստի կարգավիճակը մեզ հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ այս ամենի հիմքում ընկած էին դեռևս փետրվար-մարտին Լոնդոնում կայացած քննարկումների գաղափարները, այն է՝ Բաթումի անջատումը Վրաստանից և Անտանտի երկրների հաղորդակցական շահերի սպասարկումը տարածաշրջանում: Սակայն ամեն ինչ արդեն անդառնալիորեն ուշացած էր: Բաթումը անգլիացիների կամոք տիրապետում էին վրացիները, իսկ տարածաշրջանում լուրջ ազդե-

³⁸ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 53:

³⁹ Տե՛ս **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 290:

⁴⁰ Տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне». М., 1927, էջ 111:

ցություն էին ձեռք բերել բոլշևիկներն ու քեմալականները, և անկախ այն բանից, թե ինչ էր որոշվել Սևրում, հարցերն այստեղ նրանք էին լուծում, դեռ ավելին՝ Սևրի պայմանագիրը ձախողելու համար նրանք դիմեցին էլ ավելի արմատական քայլերի՝ առաջին հերթին կործանարար հարված հասցնելով մեծ Հայաստանի տեալականին՝ Անտանտի երկրների առջև փակելով տարածաշրջանի ռազմավարական հենակետերը, այդ թվում նաև Բաթումը:

352-րդ հոդվածով էլ Հայաստանին ազատ մուտք էր տրվում դեպի Սև ծով նաև Տրապիզոնով, ընդ որում՝ Տրապիզոնի նավահանգստում Հայաստանին առհավետ վարձակալության էր տրվելու մի տարածք, որը դրվելու էր Սևրի պայմանագրով սահմանված ազատ գոտիների ընդհանուր ռեժիմի տակ⁴¹:

Սևրի պայմանագրի իրագործվելու դեպքում էլ ավելի կարվեին հայ-ռուսական, հայ-թուրքական, հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական և հայ-քրդական հարաբերությունները (պայմանագրով նախատեսված ինքնավար Քուրդիստանի և Հայաստանի սահմանները ևս մնում էին անորոշ), քանի որ պայմանագիրը չէր տալիս նոր սահմանագծումների մեխանիզմները և հետագա բախումներից խուսափելու երաշխիքները, իսկ դրանց հետևանքները շատ ծանր կլինեին Հայաստանի համար, գուցեև ավելի ծանր, քան այն, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանի հետ: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանի հետ, Սևրի պայմանագրի ու նրա հեղինակների անվճռականության և Հայաստանի կառավարիչների քաղաքական կարճատեսության պատճառով էր, հատկապես վերջինների, ովքեր իրենց փրկությունն ու ապագան կապում էին միայն այս պայմանագրի հետ:

Ակնհայտ էր, որ Բաթումի նկատմամբ հավակնություն ունեին թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանը և թե՛ քեմալական Թուրքիան, բայց եթե բոլշևիկները դա անում էին անթաքույց, ապա քեմալականները՝ իրենց հատուկ ծածկամտությամբ: Սակայն դա չէր վրիպում բոլշևիկների աչքից: Երբ արդեն սկսվել էր թուրք-հայկական պատերազմը, 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ին ՌԿ(Բ)Կ Մոսկվայի կազմակերպության ակտիվի խորհրդակցությունում հանդես գալով ՌԽՖՍՀ ներքին և արտաքին դրության մասին զեկուցումով, Լենինն ասում է. «Վերջերս թուրքերը սկսել են հարձակում Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը...»⁴²: Թուրքերի այդ անզուսպ առաջխաղացումը Հայաստանում արդեն անհանգստացնում էր բոլշևիկներին: Հոկտեմբերի 26-ին Ստալինը Բաքվից հեռագրում է Լենինին, թե հնարավոր է, որ Վրաստանը Բաթումը հանձնի Անտանտին: Հոկտեմբերի 29-ին Լենինը պա-

⁴¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923թթ.)», Չ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Եր., 1972, էջ 682:

⁴² **Ն. Սիմոնյան**, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 397:

տապիսան հեռագրում հայտնում է. «Անտարակուսելի եմ համարում, որ Վրաստանը հավանաբար գաղտնի Բաթումը կհանձնի Անտանտին և որ Անտանտան կհարձակվի Բաքվի վրա...»⁴³: Բոլշևիկներն արդեն կասկած չունեին, որ թուրքերը գործում էին Անտանտի գիտությանը և իրական վտանգ էին ներկայացնում Բաթումի համար: Եվ իրոք, Հայաստանին հաղթելուց հետո՝ 1920 թ. վերջերին և 1921 թ. սկզբներին, թուրքերը իրենց թնդանոթներն ուղղեցին Բաթումի վրա: Բաթումի նկատմամբ թուրքերի հավակնությունների կարևոր դրոշմատճառներից էր նաև Բաքու-Բաթում նավթամուղը, որը իրավամբ համարվում էր Անդրկովկասի գլխավոր տնտեսական լծակներից մեկը: Իսկ Վրաստանի կողմից Բաթումը Անտանտին հանձնելու Ստալինի կասկածները միանգամայն հիմնավոր էին, որովհետև բոլշևիկների և քեմալականների ահագնացող առաջխաղացման պայմաններում Գեգեչկորու պահանջով Վրաստանի կառավարությունը համաձայնել էր Բաթումի շրջանը ժամանակավորապես հանձնել անգլիացիներին⁴⁴: Սա ևս փաստում էր, որ մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագիրը երկու երկրների միջև չհաստատեց փոխվստահության մթնոլորտ: Բաթումը Անգլիայի շահագործմանը հանձնելու մասին անգլո-վրացական համաձայնությունը կայացել էր նոյեմբերի 23-ին, որի դիմաց անգլիացիները խոստացել էին տրամադրել վրացիների խնդրած փոխառությունը⁴⁵: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս հուլիսին, հեռանալով Բաթումից, անգլիացիները հեռահար նպատակներով իրենց էին վերապահել նավահանգստի կառավարումը⁴⁶: Բոլշևիկների առաջխաղացումը և Բաթումի հետագա ճակատագիրը խիստ անհանգստացրել էին Անտանտի տերություններին: Այդ էր պատճառը, որ արդեն հոկտեմբերի 30-ին Բաթումի նավահանգստում կանգնած էին Անտանտի ութ ռազմանավեր, որոնցից երեքը ֆրանսիական ականակիրներ էին⁴⁷: Իսկ Հայաստանում ամերիկյան առաքելության ներկայացուցիչ Ջորդիս Մոսլին գտնում էր, որ Բաթումի նավահանգիստը պետք է դառնա ամերիկյան բազա⁴⁸: Սակայն Անդրկովկասում գերիշխանություն ապահովող ռազմավարական այս քաղաքի համար մղվող պայքարում, ինչպես հայտնի է, հաղթող դարձավ Խորհրդային Ռուսաստանը:

Քեմալականները ձգտում էին Բաթումը ուժով զավթել ռուս-թուրքական երկրորդ խորհրդածողովում՝ բոլշևիկներին փաստի առաջ կանգնեցնելով: Ռազմական աջակցության խոստմամբ փորձելով գայ-

⁴³ Է. Չոնրաբյան, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 300:

⁴⁴ Տե՛ս «Կոմունիստ», Բաքու, 10 դեկտեմբերի, 1920, թիվ 170:

⁴⁵ Տե՛ս «Շողովուրդ», 1 դեկտեմբերի, 1920, թիվ 97:

⁴⁶ Տե՛ս «Յառաջ», 10 յուլիսի, 1920, թիվ 144:

⁴⁷ Տե՛ս «Շողովուրդ», 9 նոյեմբերի, 1920, թիվ 82:

⁴⁸ Տե՛ս **Кунин А. Е.** Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917-1920 гг. М., 1951, էջ 89:

թակդել մենշնիկյան կառավարությանը՝ թուրքերը նպատակադրվել էին վրացական բանակի ուժերով դիմագրավել կարմիրների հարձակումը, ժամանակ շահել և բոլշևիկներից առաջ գրավել Բաթումը⁴⁹: Բոլշևիկները դա հասկացել էին համաձայնության հարցում թուրքերի վարած ձգձգման քաղաքականությունից: Իսկ թուրքերը Բաթումը գրավելու ուղղությամբ իրենց ձեռնարկումները հիմնավորում էին վրացիների ցանկությանբ: Ըստ այդմ՝ քեմալականների արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ահմեդ Սուխթարը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում հայտարարում է. «Այժմ ես պետք է հաղորդեմ ձեզ, որ վրաց կառավարության համաձայնությամբ արևելյան ճակատի մեր զորքերին հրաման է արձակված գրավելու Բաթումը...»⁵⁰:

1921 թ. մարտի 11-ին թուրքական մի ջոկատ մտնում է Բաթում, իսկ Վրաստանում քեմալական ներկայացուցիչ Քյազիմ բեյն այն հռչակում է Թուրքիայի անբաժանելի մասը⁵¹: Պրոֆեսոր Է. Ջոհրաբյանը ճշմարտացի է համարում վրացիների ցանկությամբ Բաթումը գրավելու թուրքերի փաստարկները: Սակայն իրականում դա թուրքերի հերթական խաբեությունն էր, որը շարունակեց Քյազիմ Կարաբեքիրը Բաթումը գրավելուց անմիջապես հետո: Նա իր արձակած հրամանում նշում է. «Վերջին ժամանակներս, վրացական կառավարության համաձայնությամբ, Բաթումի մարզը... գրավվեց մեր զորքերի կողմից... այդ մարզն այսօրվանից... ենթարկվում է Թուրքիայի ազգային կառավարությանը»⁵²: Իրականում, ինչպես նշել ենք, վրաց մենշնիկները ցանկանում էին Բաթումը հանձնել անգլիացիներին, իսկ Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո ամեն գնով փորձում էին այն պահել Խորհրդային Վրաստանի կազմում: Ուստի Թիֆլիսում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո վրաց կառավարությունը տեղափոխվում է Բաթում: Այստեղ Ժորդանիան բանակցում է տեղի բոլշևիկյան լիդերների հետ՝ ասելով. «Մեր ընդհանուր շահերից է բխում, որ Բաթումը և նրա մարզը մնան Վրաստանի կազմում՝ ինչ վարչակարգ էլ այնտեղ գործի»⁵³: Մյուս կողմից՝ վրացական զորքերը թուրքերի դեմ արյունահեղ մարտեր էին մղում Բաթումի փողոցներում⁵⁴: Բաթումի 4000-անոց մենշնիկյան կայազորը շուտով անցավ քաղաքի հեղկոմի կողմը և շարունակեց մարտնչել թուրքերի դեմ⁵⁵: Վրաստանի կառավարությունը Բաթումից հեռացավ մարտի 17-ին, երբ տեղեկացավ, որ կարմիր զորքերը մոտենում են քաղաքին⁵⁶: Միայն

⁴⁹ Տե՛ս Ե. Մարգարյան, Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Եր., 1995, էջ 178:

⁵⁰ Է. Ջոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Եր., 1979, էջ 226:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵² Ե. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

⁵³ Жордания Н. Наши разногласия. Париж, 1928, с. 117.

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 118:

⁵⁵ Տե՛ս Ե. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

⁵⁶ Տե՛ս Жордания Н., նշվ. աշխ., էջ 118:

Վրաստանի խորհրդայնացումը և դրան հաջորդած 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը փրկեցին Բաթումը Թուրքիայի հավակնություններից: Ըստ այդ պայմանագրերի՝ Բաթումի մարզը ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով մտավ Խորհրդային Վրաստանի կազմի մեջ: Սրանով Բաթումի և մարզի ճակատագիրը վերջնականապես որոշվեց: Իսկ Սևրի պայմանագիրը, որի շատ հոդվածներ, այդ թվում Բաթումին առնչվողները, անիրականանալի էին դարձել, վերանայվեց 1922-1923 թթ. Լոզանի խորհրդածողովում, որտեղ Բաթումի մասին ոչինչ չէր նախատեսվում:

Բաթումն այդպես էլ մնաց Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի միակ հնարավորությունը: Խորհրդային տարիներին ծովային ելքի հարցը, հասկանալի պատճառներով, օրակարգից դուրս եկավ: Սակայն ներկայումս, անկախ պետականության պայմաններում, այս հարցը վերստին լուրջ կարևորություն է ձեռք բերել: Բաթումը և Վրաստանի Փոթի նավահանգիստը այսօր էլ մնում են Հայաստանի ծովային ելքի հնարավոր ուղիները: Հետևաբար, հաղորդակցական կախվածությունից խուսափելու համար այլընտրանքային ծովային ելքի ապահովումը պետք է դառնա Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը:

Ծովային ելքի իրավունքը պետությունների անքակտելի իրավունքներից մեկն է և անվերապահորեն ճանաչվում է միջազգային հանրության կողմից: Ուստի այսօրվա քաղաքակիրթ աշխարհում ծովեզերք չունեցող պետությունների իրավունքների պաշտպանությունը գտնվում է ժամանակակից միջազգային իրավունքի ուշադրության կենտրոնում: Այս առումով շատ մեծ է միջազգային ծովային իրավունքի նշանակությունը բոլոր պետությունների, այդ թվում նաև՝ ծովեզերք չունեցող, ներմայրցամաքային պետությունների համար, ինչպիսին է Հայաստանի Հանրապետությունը: Ծովեզերք չունեցող պետություններն ունեն դեպի ծով մուտքի իրավունք, այդ թվում՝ իրավունք, որպեսզի իրենց դրոշի ներքո նավերը նավարկեն ծովում⁵⁷: Ծովեզերք չունեցող պետությունների իրավունքները հստակորեն ամրագրված են «Ծովային իրավունքի» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայում⁵⁸:

Ծովային ելքը նախևառաջ անհրաժեշտ է բեռնափոխադրումների և առևտրի համար, հետևաբար միջազգային իրավունքն անդրադարձ է կատարել նաև այս խնդրին: 1965թ. հուլիսի 8-ին Նյու Յորքում ընդունվել է «Դեպի ծով ելք չունեցող պետությունների տարանցիկ առևտրի մասին» կոնվենցիան, որտեղ մանրամասնորեն շարադրված են ծովային պետությունների նավահանգիստները հավասար պայմաններով օգտագործելու, տարանցիկ բեռնափոխադրումների և խնդրի հետ

⁵⁷ Տե՛ս Վ. Քոչարյան, Միջազգային իրավունք, ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2002, էջ 309:

⁵⁸ Մանրամասն տե՛ս http://www.un.am/res/UN%20Treaties/XII_1.pdf

առնչվող բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ ծով չունեցող պետությունների իրավունքները⁵⁹:

Եղևմ, որ Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է վերոնշյալ կոնվենցիաներին:

Բանալի բառեր – *ազատ նավահանգիստ, հայ-վրացական հարաբերություններ, ռուս-վրացական պայմանագիր, ծովային ելք, անգլո-ռուսական հակասություններ, քեմալաբոլշևիկյան հարաբերություններ*

ШИРАК ТОРОСЯН – Русско-грузинский договор от 7 мая 1920 г. и передача Батума Грузии. – Во внешней политике первой Республики Армения важнейшее место занимал вопрос о выходе к морю, и одним из вариантов его решения представлялся батумский порт. Эта коллизия рассматривается в статье в контексте армяно-грузинских, русско-грузинских, русско-английских и турецко-большевистских отношений. Согласно договору, заключенному 7 мая 1920 г. между советской Россией и меньшевистской Грузией, большевики признали Батумскую область неотъемлемой частью Грузии, последняя взамен обязалась безотлагательно вывести оттуда британский гарнизон. 7 июля британское командование передало город Грузии. Интересы Армении были проигнорированы: англичане не исполнили свое обещание провозгласить Батум свободным портом. Однако в Севрском договоре был упомянут его статус как *porto franco*. В конце 1920 – начале 1921 г. между кемалистами и большевиками возникли в этой связи разногласия. Большевики настояли, чтобы Батум утвердили за советской Грузией, что и было зафиксировано в московском договоре от 16 марта 1921 г. На Лозанской конференции о Батуме и речи не заходило. Право Армении на выход к морю было поправно.

Ключевые слова: *свободный порт, армяно-грузинские отношения, русско-грузинский договор, выход к морю, англо-русские противоречия, кемалистско-большевистские отношения*

SHIRAK TOROSYAN – The Russian-Georgian Treaty of May 7, 1920 and transfer of Batumi to Georgia. – One of the most important issues in the foreign policy of the First Republic of Armenia was the question of the access to the sea, and one of the possible solutions to this issue the Batumi port was considered. This article addresses the issue of Batumi in the context of the Armenian-Georgian, Russian-Georgian, Anglo-Russian and Kemalo-Bolshevik relations. According to the agreement signed between Soviet Russia and Menshevik Georgia on 7 May of 1920, the Bolsheviks recognized the Batumi region as an integral part of Georgia, in return for which the Mensheviks promised to withdraw the British garrison from there. On July 7, the British handed over the command of Batumi to Georgia and left this place. Armenia's interests were again ignored, as the British did not fulfill their promise regarding the declaration of Batumi free port. However, in the Treaty of Sevres, there was referred to the status of *Porto franco* for Batumi. At the end of 1920 and beginning of 1921, there were contradictions between the Kemalists and Bolsheviks with respect to Batumi. In the end, Russia insisted on that Batumi should receive the status of the territory of the Soviet Georgia, which was recorded in the Moscow Treaty of March 16, 1921. During the Lausanne Conference, which revised the Treaty of Sevres there was said nothing regarding Batumi. Thus, the right of Armenia to have access to the sea was grossly violated.

Key words: *free port, the Armenian-Georgian relations, the Russian-Georgian agreement, access to the sea, the Anglo-Russian contradictions, Kemalist-Bolshevik relations*

⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս [http://www.translation-centre.am/pdf/Translat/EUOfher/UN Transit Trade/UN CTTLS_am.pdf](http://www.translation-centre.am/pdf/Translat/EUOfher/UN%20Transit%20Trade/UN%20CTTLS_am.pdf)